

In het hoofd en op papier

AUTEUR Leeke Reinders

Stedelijke vernieuwing is een ingreep in het fysieke en sociale weefsel van een wijk. Op kaarten, zoals we die in plandocumenten aantreffen, zijn de nieuwe contouren van de wijk met harde lijnen aangegeven. Maar welke werelden gaan achter deze formele cartografie schuil?

Dit artikel werpt licht op de alledaagse ruimte van bewoners in Nieuwland, een multi-etnische stadswijk in Schiedam. 'Alledaags' verwijst hier naar de banale en minder tastbare of in het oog springende praktijken waarmee mensen zich een omgeving toe-eigenen en tot thuis maken, die vaak aan dominante lezingen van de stedelijke ruimte ontsnappen. Plaatsen zijn in deze optiek niet slechts het decor of de setting waarin mensen zich bewegen, maar een onlosmakelijk onderdeel van het sociale verkeer en de vorming van persoonlijke en groepsidentiteiten. Het idee van de alledaagse ruimte is gebaseerd op de gedachte dat het wonen in een wijk een dynamisch proces is dat niet ophoudt bij een ontwerp of de oplevering van een gebouw, straat of plein. Mensen figureren dus niet als passieve consumenten, maar zijn actieve gebruikers van ruimte, waarbij zij zich het script dat anderen voor hen schrijven toe-eigenen, omvormen, naar hun hand zetten. In het hiernavolgende worden dergelijke praktijken onderzocht aan de hand van door bewoners getekende kaarten van hun dagelijkse leefomgeving.

Narratieve kaarten

'Mental mapping' is sinds de jaren zestig een veel toegepaste methode in de geografie en omgevingspsychologie om mentale aspecten van ruimte in kaart te brengen. Een mentale of cognitieve kaart wordt meestal gezien als een symbolische representatie van de omgeving, zoals die 'in het hoofd' van mensen bestaat. De praktijk van mental mapping refereert dan aan een proces waarin mensen informatie over hun omgeving verzamelen, organiseren, oproepen en manipuleren. De methode van mental mapping kreeg een impuls met *The image of the city* (1972) van Kevin Lynch. Hierin onderscheidt hij vijf elementen van stedelijke beelden: paden, grenzen, districten, knooppunten en

'landmarks', die volgens hem de leesbaarheid van een stad bepalen. Hij doelt hiermee op de kwaliteit van fysieke objecten en geografische ruimten om sterke en levendige beelden op te roepen. Leesbare ruimte maakt het mogelijk om elementen van een omgeving te herkennen en ze in een coherent patroon onder te brengen.

Hoewel het boek van Lynch algemeen gezien wordt als een belangrijke studie in het veld van de omgevingspsychologie, schuilt er iets onhandigs in zijn concept van een mental map. Een cognitieve kaart wordt in zijn boek opgevoerd als een min of meer afgeronde representatie van een mentale voorstelling van de omgeving, zoals die in het hoofd van een individu ligt opgesloten. Het is een miniatuurversie van de geografische werkelijkheid, al is het dan in abstracte vorm en gereduceerd in schaal. Lynch gaat daarbij uit van de opvatting dat identiteit inherent is aan een fysiek object of geografische ruimte. Wat ontbreekt zijn echter de verhalen, ervaringen en associaties waarmee mensen ruimte betekenis verschaffen. In het gelijkschakelen van mentale kaart en cognitieve structuur schuilt bovendien een misleiding. Het beeld van een mentale kaart is, zoals geograaf Yi-Fu Tuan stelt, immers een dubbele constructie. Het komt niet alleen voort uit een beeld of voorstelling, maar transformeert ook tijdens de gebeurtenis waarop het beeld wordt opgeroepen. Mental mapping is in die zin een interactief, selectief en organiserend proces, waarbij ook interacties tussen interviewer en informant bepalen welke informatie wordt verkregen. Tuan stelt voorts dat de meeste cognitieve activiteiten pre-attentief zijn. Dat wil zeggen: mensen oriënteren zich niet op basis van een of andere mentale representatie van ruimte, maar maken vaak complexe bewegingen zonder hulp van plan of beeld. Mensen hoeven, eenmaal bekend of gewoon met een plek, hun aandacht bovendien niet optimaal te gebruiken.

'Lynchs boek is belangrijk, maar er schuilt iets onhandigs in zijn 'mental map'-concept.'

groepsgesprekken, waarin Henk vertelt over zijn kaart en vier andere bewoners reageren. Henk woont in Dalsland, een nieuwbouwcomplex van 'Zweedse' huur- en koopwoningen aan de westelijke rand van Nieuwland.

Van Hap Snap naar Beatrixpark

Henk: "Ik woon in Dalsland, dat is bij het Wibautplein. Ik heb het hier getekend. En ik heb gewoon een heel leuk huisje. Daar woon ik gewoon fijn. Ik loop hier ook een beetje rond voor de buurtpreventie. Het is een heel klein stukje dat wij lopen. We lopen meestal maar een half uurtje, drie kwartier, en dan zijn we de wijk wel drie keer rond geweest. Maar het is wel belangrijk om het te doen, want je ontdekt wel dat je veel foute dingen ziet. Dat kan je melden, of je spreekt mensen zelf aan (...) Ik heb vroeger op de Troelstralaan gewoond, tegenover de toenmalige kroeg. Daar heb ik tien jaar gewoond. Toen zag je heel langzaam de buurt achteruitgaan. Steeds meer alloctonen kwamen erin, overlast op de trap, wat steeds erger werd. Je kreeg ineens stukken was voor je raam te hangen. Toen dacht je: 'Oef, zijn dat vlaggen of zo?'"

Ien: "Plassen op de trap."

Henk: "Plassen op de trap. Het was gewoon heel erg. Tot vier uur gezellig feest boven en dat soort dingen. Het mag dan wel weekend zijn, maar sommige mensen moeten werken, zoals ik. Dus dat is niet

'Kaarten die zich tijdens de groepsgesprekken ontwikkelen, corresponderen niet met de officiële plattegrond.'

echt prettig. Dus toen zijn we lekker gaan kopen en dat bevalt prima. We hebben heel veel overlast gehad van voetballende jeugd voor onze deur, dus gelukkig hebben we dat ook kunnen bestrijden. Mijn vader heeft op het Wibautplein gewoond, heel dichtbij. Waar ik mij op het ogenblik zeer matig voel of zeer slecht is bij de patatzaak op de Troelstralaan. Vanwege al die hangende jeugd. Je kunt het haast geen jeugd meer noemen, zo tussen de vijftien en de dertig jaar, ze staan daar geloof ik 's avonds. En als je daar doorheen loopt, dan heb je echt zo'n gevoel van: daar voel ik me niet echt prettig bij. Ik ga ook nooit meer naar de patatzaak. Ik ga nu hier naartoe. Hier had je vroeger snackbar 850, dat is nu een shoarmazaak geworden."

Guus: "Op de Tempelstraat?"

Henk: "Nee, op de Nolenslaan. Dus als je het Wibautplein hebt, dan heb je het wijkcentrumpje en dan heb je daarna nog ... vroeger was dat snackbar 850."

Guus: "Bij het Turkse bakkertje?"

Henk: "Ja, daar gaan wij tegenwoordig naartoe, die hebben ook nog een paar patatjes en wat frikadellen en zo. Dat halen we daar of ..."

Nejla: "Bodrun! Bodrun!"

Henk: "Of we gaan naar HapSnap. HapSnap zit hier, naar mijn gevoel. Ik heb eigenlijk maar tot de Parkweg getekend, want ik heb vroeger op de Parkweg gewoond. Voor mij houdt hier Nieuwland ook een beetje op. Dat klinkt heel vreemd. Wat hierna zit, is voor mij eigenlijk geen

Nieuwland meer. Voor mij is dat centrum. Het hoort wel bij Nieuwland. Het heet zo, maar mijn gevoel zegt dus van niet. Nieuwland is van de Parkweg tot aan de Westdijk. Dat is mijn gevoel, maar dat is gewoon mijn gevoel (...) Waar ik vroeger heel veel gespeeld heb, is op de Vlaardingerdijk. Park de Vlaardingerdijk. Het speeileiland staat er nu. Dat was toen nog niet. Vroeger was dat een bosgedeelte, eigenlijk aan de rand. Daar kon je heerlijk ravotten en doen en uit het oog blijven, alle kattenkwaad uithalen die je maar kon verzinnen zonder dat iemand het zag. Dat was het leuke ervan, maar als je nou door de bosjes loopt, dan ziet iedereen je. Als je vroeger door die bosjes heen liep, dan zag niemand je. Dat was drie meter hoog en echt twintig, dertig meter diep. Dan had je hele kleine sluiptwegen [lacht]. Heel veel leuke gemene dingen kunnen doen (...) Ik kwam uit West, uit het gedeelte bij de Jan Ligthartschool. Het Frans Halsplein, daar ben ik geboren en getogen tot mijn veertiende. Daarna ben ik naar de Parkweg verhuisd. Het Frans Halsplein was ons plein. Daar kwam ook niemand op, om het zo maar eens te zeggen, en we maakten uitstappen naar de Vlaardingerdijk. We zaten ineens soms weken op de Vlaardingerdijk."

Celia: "Wat vroeger ook was: je ouders gingen mee."

Henk: "Neeeee."

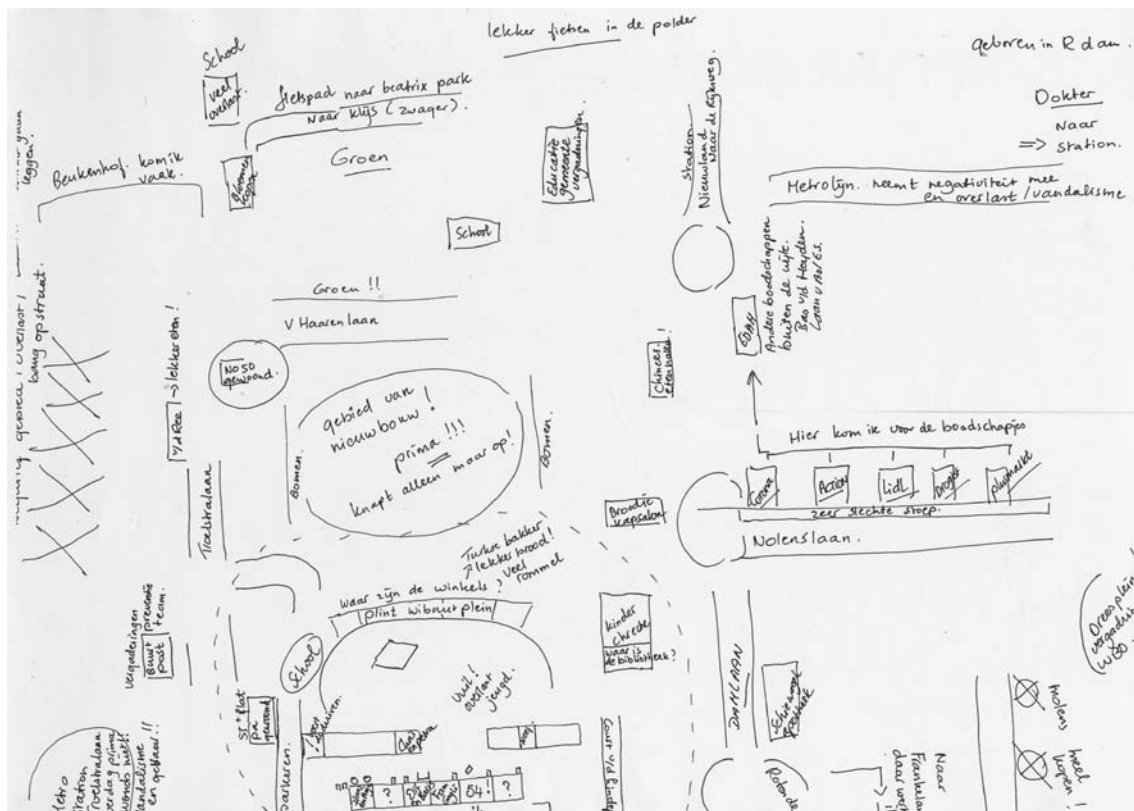
Celia: "Naar het Beatrixpark."

Henk: "Ja, naar het Beatrixpark wel. De Vlaardingerdijk niet. Zoals ik al zei: die bosjes waren zo dik, niemand had last van ons. Ja, misschien die bosjes en de dieren die er woonden, maar niemand van de omgeving. We kwamen misschien ineens die bosjes uit en dan schrokken mensen zich wezenloos, maar meer ook niet. Ik denk dat er op het ogenblik alleen maar rotte dingen mee gedaan worden."

Guus: "Het is gewoon een mentaliteitskwesie en dat is met alles. Dan gingen we vroeger dansen en dan kreeg je met een andere groep ruzie en dan was het 'pang pang' met de vuisten en dan had je een blauw oog veertien dagen en dan was het over en klaar. En als je nou naar buiten gaat en je zegt wat, dan heb je een mes in je rug."

Sociale relaties en grijze plekken

De bovenstaande dialoog toont hoe veranderingen in de nabije fysieke en sociale leefomgeving ingrijpen op gevoelens van vertrouwdheid met een buurt en het dagelijkse activiteitenpatroon. Verhalen over het verval van de wijk tonen een sterke binding met de waarden van solidariteit en gemeenschapszin, die als kenmerkend worden gezien voor de arbeidersklasse, die de wijk in de jaren vijftig en zestig bevolkte. Veel oudere bewoners verhalen over het verdwijnen van gemeenschapsplaatsen en systemen van sociale support en controle, zoals de dagelijkse rondgang van de melkboer en groenteman. Zo vertelt Celia, een bewoonster van Dalsland die hierboven ook op Henk reageerde, over het ontstaan van het 'zwarte gebied' op haar kaart: "Het Wibautplein heb ik erbij gezet: vuil, overlast, jeugd. Daar zit de Turkse bakker, die heeft echt lekker brood, dat wel. Dat ga ik ook regelmatig halen. Bij de bakker in de Nolenslaan kom ik ook regelmatig. Maar daar is wel veel rommel, want alle kinderen halen daar pizza's en het is: hop, alles over de vloer (...) Wat ik mis zijn de winkels. De plint van het Wibautplein, daar zaten ze vroeger wel. Er zat een bakker, er zat een kruidenier, een apotheek. Van alles. Dat is allemaal weg. Alles is weg (...) De Troelstralaan is voor mij zwart gebied. Dat noem ik ook

echt zwart gebied. Het is letterlijk zwart gebied en figuurlijk zwart gebied, want daar durf ik dus niet langs. En dat is het deel van Van der Rhee tot aan metrostation Troelstralaan. Daar ga ik 's avonds niet door. Ik moet 's ochtends vroeg om half zeven fietsen naar mijn werk, want dan ga ik naar Frankenland. Dat doe ik liever niet, ik zou liever de andere kant op gaan, maar dit is voor mij de makkelijkste route." Aangezien de wijk in de ogen van bewoners als Celia en Henk geen mogelijkheden biedt om informele vormen van sociale interactie door te zetten, plaatsen zij zich in figuurlijke zin buiten de ruimte van de wijk. Bewoners verwoordden hierbij een vaag begrip van bedreiging en vervreemding, dat zij sterk relateerden aan de overname van symbolische plaatsen door allochtone bewoners, zoals de nabijgelegen moskee, een recent gevestigde islamitische school of een Turkse bakker. De kaarten zijn hiermee opgenomen in een ambivalent discours van binding aan een vervlogen tijd van publieke familiariteit en gelokaliseerde netwerken van vrienden, familie en burens. De achteruitgang van de buurt wordt daarbij gerelateerd aan de aanwezigheid van mensen met een lagere status, zoals rondhangende jongeren. Op kaarten is te zien hoe bewoners dreiging voorkomen door hun dagelijkse leefomgeving te markeren met symbolische scheidslijnen. Wat opvalt is dat alle deelnemers, op één bewoner na, de wijk niet in zijn geheel hebben weergegeven, maar slechts de directe leefomgeving die voor hen van betekenis is. In grafische vorm vertellen mensen hoe persoonlijke en collectieve identiteiten zijn gebonden aan microlokale verbanden in een wijk of buurt. De kaarten verhalen over statusverschillen en sociale structuren in een gebied. Ze brengen in kaart welke gebieden als positief en negatief, veilig en onveilig, of mooi en lelijk worden beoordeeld. Zo vertelt Guus, naar aanleiding van zijn kaart: "Dit zijn vier flats. En in die derde, daar woon ik. Bij len in de flat. Dat vind ik een heilig stukje, want daar zit ik vaak te vissen. Hier heb je dan die verzaak waar die mevrouw het over heeft. Van Loenen, waar ik nog

wel eens een keer kom. De molens, om meel te kopen. Dit is het metrostation Parkweg en hierzo zit dan Troelstralaan. Dit zijn de singels. Als ik hier 's avonds tussen loop dan loop ik meer rond te kijken, dan dat ik voor mij uit kijk. Ik durf er bijna niet meer te lopen." De kaarten zijn gevuld met intieme en geliefde plekken, maar leggen ook de 'grijze gebieden' in een wijk bloot; plaatsen die in het oog van bewoners geen identiteit hebben, waarmee zij minder bekend of vertrouwd zijn. Bewoners hadden bijvoorbeeld de neiging om voor hen bekende plekken in de wijk relatief groot en gedetailleerd te tekenen en ongewenste elementen in de omgeving, zoals een moskee, te negeren. De kaarten zijn bovendien gevuld met lege plekken. Hoewel ze soms ruimtelijke arrangementen in de wijk weerspiegelen, wijzen deze leemtes vooral op ruimtelijke elementen die gedefinieerd worden door conflicten tussen sociale groepen. Ze tonen de regressieve regulering van ruimte, waarbij ongewenste elementen worden buitengesloten, zoals bij de buurtwacht waarin Henk participeert. De sociale constructie van lege ruimte heeft ook betrekking op het verdwijnen van 'landmarks' in een wijk. Bewoners refereerden bijvoorbeeld vaak aan plekken die, wegens sloop en nieuwbouw in de afgelopen jaren, niet meer fysiek bestaan, maar slechts in herinneringen voortleven. De kaarten zijn in die zin niet alleen in ruimte maar ook in tijd gelaagd.

Thuis als poreuze plek

De hierboven behandelde kaarten gaan, in al hun kronkelingen en vervormingen, over hoe mensen de stedelijke ruimte verbinden met verhalen, ervaringen en betekenissen. Een dergelijke narratieve benadering verlegt de aandacht van noties van thuis als opgesloten in private percepties, opgesloten in de hoofden van mensen, naar de sociale interacties waarin ze geconstrueerd worden. De kaarten en dialogen laten zien dat thuis gaat over de routines van

alledag, waarin mensen bepalen wat in mentale zin veraf is en wat dichtbij, en wie zij tot de onzen en de anderen rekenen. De alledaagse ruimte ontstaat in een voortdurend proces waarin mensen grenzen trekken tussen henzelf en de buitenwereld, tussen wat als dichtbij en veraf wordt gezien, tussen binnen en buiten. Het is met name tijdens perioden van intense verandering, zoals stedelijke vernieuwing, dat betekenissen van thuis zijn, familiariteit en binding zich het heftigst openbaren. De alledaagse ruimte van het thuis is in die zin een poreuze plek. Hoe poreuzer de grenzen, des te groter is de behoefte aan zekerheid en zelfbeschikking. Transformaties in de leefomgeving dwingen mensen om hun persoonlijke en sociale relatie met een plek te herzien. Terwijl de wijk verandert, ontstaan nieuwe sociale verbanden waarin grenzen opnieuw gemarkeerd worden en van nieuwe individuele en collectieve betekenissen voorzien. De kaarten zijn uiteindelijk geen weerslag van de mentale ruimte, maar relationele ruimtelijke voorstellingen, waarmee mensen verbindingen leggen tussen heden en verleden en tussen zichzelf en de omgeving waarin zij wonen.

Leeke Reinders (L.G.A.J.Reinders@tudelft.nl) werkt bij het onderzoeksinstituut OTB van de TU in Delft. Dit artikel is gebaseerd op een door corporatie Woonplus Schiedam gefinancierd onderzoek, dat ook deel uitmaakt van het onderzoeksprogramma Corpovenista, een onderdeel van het Habiforum kennisprogramma Vernieuwend Ruimtegebruik.

Literatuurselectie

Certeau, M. de (1984) *The practice of everyday life*. Berkeley, Los Angeles, Londen: University of California Press.

Downs, R.M. & D. Stea (red.) (1977) *Maps in mind. Reflections on cognitive mapping*. New York: Harper & Row.

Gould, P. & R. White (1974) *Mental maps*. Harmondsworth: Penguin.

Kitchin, R. & M. Dodge (2007) *Rethinking maps*. *Progress in human geography* 31, 3, 331-344.

Lynch, K. (1972) *The image of the city*. Cambridge, Londen: The M.I.T. Press.

Reinders, L. & M. van der Land (2008) *Mental geographies of home and place: introduction to the special issue*. *Housing, theory and society* 25, 1, 1-13.

Tuan, Y-F. (1975) *Images and mental maps*. *Annals of the Association of American Geographers* 65, 2, 205-213.

In 2007 publiceerde AGORA een themanummer dat geheel in het teken stond van de betekenis van 'thuis'. Zie www.agora-magazine.nl voor meer informatie.

AGORA

Waarom financiert Antwerpen een stadsdichter?

agora-magazine.nl

MAGAZINE VOOR SOCIAAL-RUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN